

ПРОБЛЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ НАУКОВЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

© Лутаєва Т. В., 2017

<http://orcid.org/0000-0002-5825-560X>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.579169>

У статті здійснено аналіз педагогічно доцільних ідей науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини імперської доби щодо організації фізичного виховання особистості. Установлено підходи науковців Імператорського Харківського університету стосовно теоретичного обґрунтування сутності та значущості фізичного виховання. Доведено, що у публікаціях науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини були окреслені важливі напрями фізичного виховання: загальнопідготовчий; гігієнічний; спортивний; оздоровчо-рекреативний; лікувальний. Рекомендовано сучасним науково-педагогічним працівникам для ефективної організації фізичного виховання молоді узяти до уваги ідеї науковців Слобожанщини імперської доби та надавати інформаційну підтримку освітянам і громадськості через наукові, методичні й науково-популярні видання; проводити просвітницьку роботу з населенням.

Ключові слова: фізичне виховання, здоров'язбережувальне середовище, науковці, здоров'я, Харківський університет, Слобожанщина.

Лутаева Т. В. Проблема физического воспитания личности в научно-педагогическом наследии ученых Слобожанщины.

В статье осуществлен анализ педагогически целесообразных идей ученых-медиков и естествоиспытателей Слобожанщины имперской эпохи относительно организации физического воспитания личности. Установлены подходы ученых Императорского Харьковского университета относительно теоретического обоснования сущности и значимости физического воспитания. Доказано, что в публикациях ученых-медиков и естествоиспытателей Слобожанщины были очерчены важные направления физического воспитания: общеподготовительный; гигиенический; спортивный; оздоровительно-рекреативный; лечебный. Рекомендовано современным научно-педагогическим работникам для эффективной организации физического воспитания молодежи учесть идеи ученых Слобожанщины имперской эпохи; оказывать информационную поддержку педагогам и общественности через научные, методические и научно-популярные издания; проводить просветительскую работу с населением.

Ключевые слова: физическое воспитание, здоровьесберегающая среда, ученые, здоровье, Харьковский университет, Слобожанщина.

Lutaieva T. The problem of Physical education of personality in the scientific and pedagogical heritage of Slobozhanshchina scholars.

In the article it was analyzed the pedagogically appropriate ideas of Slobozhanshchina medical scientists and naturalists of imperial age concerning the organization of Physical education of personality. To implement the task we used general scientific, biographical, historical and comparative; chronological research methods; analysis of historical and educational resources. The author defines approaches of Kharkiv University scholars to the theoretical substantiation of the essence and importance of physical education. It is proved that in the publications of Slobozhanshchina medical scientists and naturalists were outlined important areas of physical education: general training; hygienic; sport; health-recreative; therapeutic. It was recommended for contemporary scholars in order to organize the effective Physical Education of youth to take into account the ideas of Slobozhanshchina scientists of imperial era and provide information support to teachers and the public through research, teaching, scientific and popular publications; Enlightenment activity.

Key words: *Physical Education, healthy environment, scholars, health, Kharkiv University, Slobozhanshchina.*

Постановка проблеми. У сучасний період тривають пошуки шляхів оптимізації режиму життя, активного відпочинку, збереження та підвищення працездатності людей різних вікових груп. Визнається важливою роль фізичного виховання та його основних форм у справі формування гармонійної особистості. Визнання необхідності оновлення структури та змісту системи фізичного виховання актуалізує інтерес до історико-педагогічного аспекту теорії та практики розвитку фізичного виховання.

Аналіз актуальних досліджень. Протягом останніх років дослідниками вивчалися погляди на проблему фізичного виховання відомих педагогів і громадських діячів XIX – початку XX ст., а саме: П. Лесгафта, П. Каптерєва, Б. Грінченка, С. Миропольського, К. Ушинського, П. Юркевича, С. Русової, Г. Ващенко (Т. Копейкіна, С. Золотухіна, М. Лук'янченко, А. Окопний, В. Лях, Р. Яблонський та ін.). Історія становлення та розвитку фізичної культури і спорту в Україні стала предметом дослідження А. Бондар, І. Ковпак, В. Мудрик, А. Цьось, Н. Поліщук, А. Приходько та ін. Зріс інтерес до спадщини маловідомих педагогів, лікарів, громадських діячів минулих віків, які торкалися проблеми формування здорового способу життя особистості (Т. Лутаєва [10; 11], Д. Соловей [14] та ін.). Однак для відтворення цілісної картини розвитку теорії й практики фізичного виховання корисно поглибити знання та оцінити

роль учених окремих регіонів у вирішенні означеної проблеми в контексті історії педагогіки.

Мета статті – визначити і розкрити *педагогічно доцільні ідеї* науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини ХІХ – початку ХХ ст. щодо проблеми фізичного виховання особистості.

Методи дослідження. Методами дослідження були обрані: загальнотеоретичні, біографічний, історико-порівняльний; хронологічний; аналіз історико-педагогічних джерел.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники окреслили передумови становлення та розвитку системи фізичного виховання. Погоджуючись загалом з дослідниками, та прийнявши до уваги наведені ними чинники розвитку фізичного виховання у ХІХ – на початку ХХ ст. [14, с. 90-91], вважаємо корисним конкретизувати висунуті тези у контексті досліджуваної проблеми. Аналіз історико-педагогічних джерел та наукових публікацій з теми дослідження дозволяє назвати такі основні чинники, що обумовлювали інтерес науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини імперської доби до вивчення сутності фізичного виховання та його ролі у формуванні особистості:

- загострення проблеми здоров'я дітей та молоді у зв'язку з несприятливими соціально-економічними умовами життя широких верств населення й активізація науково-громадської думки щодо пошуку шляхів вирішення означеної проблеми;
- створення наукових основ фізичного виховання та розвиток шкільного фізичного виховання, становлення гімнастичних національних систем й сучасного змагального спорту;
- виникнення територіальних, науково-освітніх установ оздоровчої спрямованості;
- прагматичний ухил медичних, природничих наук та університетської освіти, пов'язаний з прогресуючим розвитком індустріалізації та промислового виробництва.

Уже на початку ХІХ ст., усвідомлюючи значущість проблеми здоров'я дітей та молоді, науковці-медики Харківського університету розробили спеціальні настанови для училищ, що перебували під опікою названого вищого навчального закладу. Метою виданих окремою збіркою матеріалів було поширення інформації стосовно запобігання інфекційних хвороб. У публікації

зауважувалося, що учні не повинні бути обтяжені навчальними предметами. Акцентувалася увага на необхідності залучення юнацтва до занять тілесними вправами (наприклад, гри в м'ячик). Визнавалося корисним здійснювати прогулянки з учнями на природу за умов хорошої погоди [12].

Науковці Слобожанщини залучалися до створення наукових основ фізичного виховання. Так, міркування стосовно сутності поняття «фізичне виховання» містяться у творчій спадщині І. Каменського (1773-1819). Доречно зауважити, що І. Каменський під час перебування у Харківському університеті (1811-1819) в якості професора кафедри повивального мистецтва був обраний секретарем ради, інспектором казеннокоштных студентів, членом училищного комітету [5].

Науковий пошук свідчить, що І. Каменський розглядав проблему фізичного виховання під час щорічного урочистого акту з нагоди заснування Харківського університету (17 січня 1812 р.) [6]. Промова професора носила більш просвітницький характер, ніж науковий. Вона була опублікована і дозволяє скласти уяву про погляди науковця-медика на сутність та зміст фізичного виховання. За І. Каменським, фізичне виховання дітей є «наука зберігати здоров'я їх та викорінювати шкідники, що його порушують» [6]. Для досягнення цієї мети, на думку І. Каменського, важливо у всьому дотримуватись міри. Засоби виховання здорової дитини автор промови вбачав у русі для тіла та вправах для душі. Наведені твердження перегукуються з цінностями античного світу. Так, давньогрецьке поняття «калокогатія» вказувало на уявлення про ідеал виховання людини, виражало ідеальне єднання фізичної краси та духовної досконалості. В етичному вченні Аристотеля йдеться про те, що доброчесності властива середина (міра). І. Каменський як представник елітарних прошарків населення Російської імперії, до складу якої входила територія Слобідського краю, добре знав античну культуру. На нашу думку, ціннісні орієнтації античної доби позначилися на його поглядах щодо фізичного виховання.

Зауважимо, що І. Каменський особливу увагу звертав на важливість прищеплення дітям звички до фізичної активності, яка визнавалася професором корисною для прискорення розвитку позитивних властивостей особистості. На думку вченого, саме активна особистість є підготовленою для державної служби та подолання різних життєвих труднощів. У своїй промові

І. Каменський вказував на особливості правильно організованої рухової активності: рухи для тіла мають бути приємними для дитини, улаштовуватися переважно на відкритому повітрі, у природному середовищі, в хорошу погоду. До дійсних рухів для тіла, тобто тих, що залежать власне від самої особистості, були віднесені: ходьба, біг, танці, праця, боротьба, гімнастика. Серед позитивних наслідків рухової активності І. Каменський назвав відчуття приємного задоволення та створення атмосфери для роздумів. Розмірковуючи про фізичне виховання юнаків та дівчат, І. Каменський, користуючись сучасною термінологією, уникав гендерної нерівності. Більш того він акцентував увагу на тому факті, що фізичному вихованню дівчат, як майбутніх матерів, має приділятися особлива увага.

У промові І. Каменського були окреслені найголовніші позитивні наслідки правильно організованого фізичного виховання: досконале та тривале здоров'я; правильне та довге життя й старість, що не обтяжує; міцність тіла та бадьорість духу; громадянські чесноти та відзнаки. Наприкінці промови І. Каменський висловив побажання, щоб діти та студенти були здоровими та освіченими, бо це є запорукою добродійності громадян [6].

Цікаві думки про роль фізичного виховання у формуванні здорової, всебічно розвинутої особистості належать І. Лазаревичу (1829-1902) – акушеру-гінекологу, професору кафедри акушерства, гінекології і дитячих хвороб Харківського університету. У 1862 р. ним була прочитана публічна лекція про фізичне виховання дітей на користь народних шкіл Харківського повіту. У 1871 р. лекція в доопрацьованому вигляді була видана у вигляді бесід під назвою «Увага до дітей та матерів» [8]. Аналіз даного видання дозволяє констатувати, що його автор виступив з пропозицією заснування товариств, що мали опікуватися покращенням фізичного та морального стану дітей. Серед завдань таких установ були названі: улаштування школи гімнастики; улаштування дитячих садочків з наданням можливості спільними зусиллями піклуватися про надання дітям усього корисного для їхнього фізичного, морального, розумового розвитку; організація дитячих лікарень та клінік; улаштування у містах місць для прогулянок та ігор дітей (наприклад, літнього саду з гойдалками, з гімнастичними спорудами та іншими засобами, що підходять для дитячого віку); піклування про поширення тих знань, які необхідні для правильного розуміння справи виховання дітей.

Важливо звернути увагу на те, що І. Лазаревич на сторінках книги пропагував ідею природовідповідності фізичного виховання та необхідності його організації з урахуванням особливостей життя народу. Означені ідеї вказували на визнання ним виховної дієвості народно-побутових форм фізичного виховання у справі формування гармонійно розвинутої особистості. Узагалі, на нашу думку, видання І. Лазаревича орієнтувало читацьку аудиторію в різновидах виховної діяльності, сприяло формуванню свідомого ставлення матерів до занять дітей фізичною культурою і спортом.

У роботі І. Лазаревича «Діяльність жінок» (1887) прослідковується подальше прагнення автора пропагувати значущість фізичного виховання у справі освіти дітей та молодих людей. На сторінках видання були окреслені важливі напрями фізичного виховання: загальнопідготовчий (забезпечення всебічної фізичної підготовки в державних закладах освіти), гігієнічний (раціональний режим навчання та відпочинку, харчування та облаштування домівки відповідно до вимог гігієни, введення обов'язкового викладання гігієни у вищих та середніх жіночих навчальних закладах); спортивний (заняття гімнастикою для укріплення та вдосконалення організму); оздоровчо-рекреативний (помилковим був названий той образ життя, за якого заради надмірних занять наукою ігнорується турбота про здоров'я та відпочинок); лікувальний (автор наполягав на необхідності пошуку державою та громадськістю засобів для забезпечення відновлення здоров'я у цілому або окремих функцій організму дитини) [9].

На початку ХХ ст. відомий спеціаліст у галузі санітарії та гігієни, професор Харківського університету – І. Скворцов (1847-1921) – опублікував роботу «Про народну освіту та про її організацію в Росії» (1901). У роботі він, між іншим, виклав свої ідеї стосовно фізичного виховання. Аналіз тексту видання свідчить, що виховним ідеалом для вченого була гармонійно розвинута людина, яка має здорове й гарне тіло та високі властивості духу. Надамо слово самому автору: «Для життя людини є однаково цінними і душа, і тіло, і афоризм «здоровий розум в здоровому тілі» має лише умовні виключення» [13]. Цікаву ідею висунув І. Скворцов про слухність дозволу обробки силами школярів пришкільних наділів землі, що мало б здійснювати на дітей виховуючий вплив та бути джерелом додаткового фінансового прибутку для навчального закладу. Природно, що така суспільно-корисна праця школярів

при сприянні громадськості могла розглядатися як форма прищеплення трудових навичок та чинника, що справляє вплив на фізичне виховання підростаючого покоління. Розмірковуючи про права студентів університетів, І. Скворцов вважав за необхідне дозволяти їм поряд з науковими, літературними, художніми гуртками ініціювати функціонування гімнастичних гуртків. Припускаємо, що І. Скворцов був інформований про відкриття гімнастичної школи на базі Харківського університету у 1858 р. за ініціативою попечителя Харківського навчального округу П. Зінов'єва [4]. Втім, на наш погляд, ідея науковця полягала в більш широкому залученні студентів до організації спортивних установ на базі навчальних закладів.

У ході наукового пошуку встановлено, що науковців-медиків Харківського університету наприкінці ХІХ ст. цікавили публікації вчених Російської імперії, що були присвячені проблемі фізичного виховання юнацтва. У фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна зберігається дисертаційне дослідження О. Беляєва – здобувача ступіня доктора медицини, в якому розкрито вплив навчальних занять на фізичний розвиток учнів (1882). Автором були проаналізовані відомі на той час роботи відомих мислителів минулого (Д Локк (1732-1804), Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), І. Песталоцці (1746-1827), К. Зальцман (1744-1811). І. Базедов (1723-1790) та ін.) й представників медичної науки ХІХ ст. (Т. Іллінський (1820-1867), І. Верьовкін (1838-1890) та ін.) у контексті проблеми, що вивчалася. Підкреслювалося, що на той час представники педагогічної думки та вчені-медики усвідомлювали проблему правильного співвідношення розумового та фізичного виховання й пошуку таких методів навчання, які б не шкодили здоров'ю учнів [2, с. 8]. Однак в якості висновку висувалася теза про недостатню увагу до практичних заходів щодо реалізації означених ідей на теренах Російської імперії [2, с. 179].

З урахуванням зазначених О. Беляєвим недоліків щодо організації фізичного виховання в навчальних закладах Російської імперії, корисними були пропозиції науковців Слобожанщини (А. Краснов, В. Галієв, Л. Рейнгард, В. Арнольдї та інші), які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. активно пропагували, так звані, близькі та дальні екскурсії. Зазначимо, що екскурсії передбачалися для студентів, курсистів та курсисток з метою їхнього розумового, естетичного, морального та фізичного виховання. На той час

екскурсією називалася спеціально організована подорож з визначеними цілями чи завданням [11]. На сторінках харківських періодичних видань неодноразово публікувалася інформація про ініціювання подібних заходів освітянами Слобожанщини. Експерсії для студентів, у першу чергу, передбачали вирішення завдань освітньо-наукового характеру, однак оздоровчо-рекреативний характер їм також був притаманний.

Відомий географ та ботанік А. Краснов (1862-1915) у «Листах до батьків» (1911 р.) висвітлив кращі досягнення інших країн світу у справі виховання. Учений рекомендував, наслідуючи приклад Південно-Африканської республіки, улаштувати для учнів постійні літні табірні збори [7]. Під час таких зборів учням мала надаватися можливість займатися раціональними гімнастичними вправами на свіжому повітрі, всебічно розвивати тіло. Також, на думку автора, діти могли б полювати, збирати комах, рослини, споглядати за природою, перебуваючи під наглядом викладача та звітуючи йому. Вважаємо, що на сторінках «Листів до батьків» А. Краснов, передусім, ратував за цілісне естетичне, моральне, трудове, розумове та фізичне виховання підростаючого покоління.

Зауважимо, що на значущість створення здоров'язбережувального середовища у навчальних закладах різного типу вказував відомий фахівець в галузі санітарно-гігієнічної справи кінця XIX – початку XX ст., В. Фавр (1874-1920). Ученим було здійснене перше соціологічне опитування студентів (1902) на території Російської імперії стосовно проблеми статевих взаємовідносин молоді [10]. Узявши до уваги відповіді студентів трьох харківських вищих навчальних закладів, В. Фавр висунув ідею про необхідність спільних зусиль громадськості та педагогів щодо створення умов для формування здорового способу життя молоді вже в середніх навчальних закладах, зокрема й засобом фізичного виховання.

У ході наукового пошуку було з'ясовано, що науковці-медики та природодослідники Слобожанщини (Є. Браунштейн, В. Данилевський, В. Арнольд, В. Талієв, С. Ігумнов, А. Рабінович) прийняли активну участь у з'їзді з організації розумних розваг для населення Харківської губернії (1915), організованого за ініціативою Харківського товариства грамотності (Харківське товариство поширення в народі грамотності). На засіданнях з'їзду обговорювалася проблема оздоровлення дітей та дорослих, приділялася увага

процесу фізичного виховання. На першому загальному засіданні представників з'їзду була заслухана доповідь відомого фізіолога, почесного члена товариства, професора Василя Яковича Данилевського (1852-1939) на тему «Розумні розваги та їх наукове обґрунтування» [3]. Учений дав пояснення вислову «Життя є рух» з позиції представника медичної науки. Зауважувалося, що розумні розваги (прогулянки, гра і тощо) здатні наповнювати життя новими враженнями, є механізмом гігієни душевної діяльності, засобом відновлення трудової активності. Відтак, на думку В. Данилевського, слід ставитися до них серйозно та розглядати їх у контексті культурно-просвітницької роботи.

Голова Педагогічного товариства сприяння справі виховання, член Харківського товариства грамотності професор Володимир Митрофанович Арнольд (1871-1924) виступив на з'їзді з доповіддю на тему «Про позашкільне виховання на селі. (Вища народна школа)» [1]. У своїй промові вчений наголосив на важливості створення безкоштовних освітніх закладів на селі (вищих народних шкіл), що мали б спрямовувати доросле населення до саморозвитку. До програми річного навчання в подібних установах пропонувалося включити поряд з гуманітарними та природознавчими предметами й заняття гімнастикою. На наш погляд, участь науковців Слобожанщини в роботі з'їзду сприяла налагодженню партнерських стосунків між ними та представниками громадських, освітніх закладів та була корисною у популяризації здорового способу життя серед широких верств населення й актуалізації проблеми фізичного виховання особистості.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. На основі вивчення та аналізу історико-педагогічних джерел визначено чинники, що обумовлювали інтерес науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини до проблеми фізичного виховання (прагматичний ухил медичних, природничих наук та університетської освіти; створення наукових основ фізичного виховання; виникнення територіальних, науково-освітніх організацій оздоровчої спрямованості тощо). Теоретичне обґрунтування сутності та значущості фізичного виховання здійснювалося, здебільшого, у контексті розв'язання філософсько-психологічної проблеми взаємозв'язку душі та тіла (І. Каменський); пов'язувалося з заходами, що сприяють подовженню життя, формуванню здорової гармонійно розвиненої особистості (І. Лазаревич,

І. Скворцов, А. Краснов та ін.); відбувалося у площині окреслення розумних розваг для дорослого населення (В. Данилевський, В. Арнольдї та ін.).

У публікаціях науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини були окреслені важливі напрями фізичного виховання: загальнопідготовчий; гігієнічний; спортивний; оздоровчо-рекреативний; лікувальний. Виховну дієвість у справі організації фізичного виховання науковці вбачали у впровадженні народно-побутових форм фізичного виховання (гра); улаштуванні спеціальних майданчиків у містах для надання можливості дітям здійснювати рухову активність; популяризації занять спортом; залученні молоді до участі в екскурсіях, літніх табірних зборах; пробудженні ініціативи студентів у справі налагодження діяльності спортивних установ.

На наш погляд, у період сучасності викладачам вишів слід не лише дбати про створення здоров'язбережувального середовища у вищих навчальних закладах, як на це вказує низка сучасних дослідників (С. Корол, Д. Кірк та ін.) [15; 16]. Корисно узяти до уваги ідеї науковців Слобожанщини імперської доби та рекомендувати для ефективної організації фізичного виховання молоді встановлювати партнерські стосунки представників професорсько-викладацького складу університетів з працівниками початкових та середніх навчальних закладів освіти з метою популяризації здорового способу життя серед широких верств населення; залучення підростаючого покоління різних вікових груп до рухової активності. Є сенс для представників сучасної корпорації вчених, слідуючи настановам та рекомендаціям науковців минулих століть щодо фізичного виховання молоді, надавати інформаційну підтримку освітянам та громадськості через наукові, методичні й науково-популярні видання; проводити просвітницьку роботу з населенням з метою створення здоров'язбережувального середовища в регіоні.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі наукових товариств науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини імперської доби у створенні наукових засад фізичного виховання.

Література

1. Арнольди, В. М. О послешкольном воспитании в деревне. (Высшая народная школа) / В. М. Арнольди // Труды созданного Харьковским Обществом грамотности 7-12 июня 1915 г. в г. Харькове Съезда по вопросам

организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии, Х. : Типография М. Х. Сергеева, 1915. В 2 т. – Т. 2. – С. 282-291.

2. Беляев, А. В. Материалы для исследования влияния учебных занятий на физическое развитие учащихся / А. В. Беляев. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1887. – 179 с.

3. Данилевский, В. Я. Разумные развлечения и научное их обоснование / В. Я. Данилевский // Труды созванного Харьковским Обществом грамотности 7-12 июня 1915 г. в г. Харькове Съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии, Х.: Типография М. Х. Сергеева, 1915. В 2 т. – Т. 2. – С. 309-318.

4. Записка о гимнастической школе Императорского Харьковского университета, от основания оной до начала 1859 года. – Х. : В Университетской типографии, 1859. – 2 с.

5. Каменский, Иван Петрович // Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под. ред. проф. И. П. Скворцова, Д. И. Багалея. – Х., 1905-1906. – Биографический словарь профессоров медицинского факультета. – С. 185-186.

6. Каменский, И. П. О физическом воспитании детей, и о влиянии его на умственное и нравственное состояние их / И. П. Каменский // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1812 года : Харьковский университет. – Х. : В Университетской типографии, 1812. – 67 с.

7. Краснов, А. М. Письма к родителям. Письмо третье / А. М. Краснов // Южный край. – 1911. – 17 июня.

8. Лазаревич, И. П. Внимание к детям и матерям / И. П. Лазаревич. – Харьков : Университетская типография, 1871. – 470 с.

9. Лазаревич, И. П. Деятельность женщин / И. П. Лазаревич. – Х. : Типография М. Зильберберга, 1883. – 140 с.

10. Лутаєва, Т. В. Проблема формування здорового способу життя в науково-педагогічній спадщині вчених Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.) / Т. В. Лутаєва // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. – Х., 2015. – Вип. 37. – С. 86-95.

11. Лутаєва, Т. В. Роль А. М. Краснова в організації екскурсійної діяльності у вітчизняних вищих навчальних закладах // Теорія та методика

навчання та виховання : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди / за заг. ред. член.-кор. НАПН України А. В. Троцько. – Х., 2013. – Вип. 33. – С. 113-124.

12. Наставления медицинского отделения Харьковского университета о мерах предупреждения заразных заболеваний в училищных заведениях. – Х. : Типография ун-та, 1864. – 6 с.

13. Скворцов, И. П. О народном просвещении и об его организации в России / И. П. Скворцов. – Х. : Тип. «Южного края», 1901. – 111 с.

14. Соловей, Д. О. Організаційно-методичні передумови розвитку форм організації фізичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах. Дис. ...канд. пед. н. зі спеціальності 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення». – Дніпропетровськ, 2016. – 197 с.

15. Kirk, D. Physical education futures / D. Kirk. – London: Routledge, 2010. – 240 p.

16. Korol, S. A. Assessment of physical health and physical fitness of students of technical specialties of 1 course // Pedagogics, Psychology, Medical-Biological Problems of Physical Training and Sports. – 2014. – № 11. – С. 23-29. doi:10.15561/18189172.2014.1105